

Софийски университет "Св. Климент Охридски"
Философски факултет
Катедра "Обща, експериментална и генетична психология"

ЛИЛЯНА СЛАВЧЕВА АНГЕЛОВА
СЕМЕЙНИ РОЛИ И СЕМЕЙНИ ЦЕННОСТИ В АРАБСКАТА КУЛТУРА

LILYANA SLAVCHEVA ANGELOVA
FAMILY ROLES AND FAMILY VALUES IN THE ARAB CULTURE

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд

за присъждане на образователна и научна степен "Доктор"

по научна специалност 3.2. "Психология"

Научен ръководител:
проф. д.пс.н. Ирина Зиновиева

София, 2018 г.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита от катедра "Обща, експериментална и генетична психология", Философски факултет, Софийски университет "Св. Климент Охридски".

Дисертационният труд на тема "Семейни роли и семейни ценности в арабската култура" е разработен на английски език. Оформен е в уводна част и три глави и съдържа 198 страници, от които 190 са основен текст, таблици и графики, а останалите съдържат библиографична справка. Направеното изследване е представено в 51 таблици. Списъкът на използваната литература включва 121 източника на чуждестранни автори. По темата на дисертацията са направени 3 публикации в научни издания.

ЛИЛЯНА СЛАВЧЕВА АНГЕЛОВА

СЕМЕЙНИ РОЛИ И СЕМЕЙНИ ЦЕННОСТИ В АРАБСКАТА КУЛТУРА

LILYANA SLAVCHEVA ANGELOVA

FAMILY ROLES AND FAMILY VALUES IN THE ARAB CULTURE

Научно жури:

Проф. д.пс.н. Соня Карабелъова – Председател

Проф. д.пс.н. Павел Александров

Проф. д.пс.н. Енчо Герганов

Проф. д.пс.н. Ирина Зиновиева

Доц. д-р Елена Паспаланова

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 12 април 2018 г. от 14.30 ч. в зала 63, ет. 3, Южно крило, Ректорат – СУ „Св. Климент Охридски“ на открито заседание на избраното научно жури.

Материалите по защитата са на разположение в канцеларията на специалност „Психология“, 60 кабинет, ет. 3, Южно крило, Ректорат – СУ „Св. Климент Охридски“, както и на сайта на университета – www.uni-sofia.bg.

CONTENTS OF THE DISSERTATION

Introduction.....	
Main goals and research tasks of the dissertation	
Dissertation structure	
Part. 1. Historical Context and Previous Research in Social Sciences.....	
1. Context and Terminology	
Who is an Arab?.....	
The Arab world as a 'Culture Area'	
Historical overview of the MENA region	
The Arabs and the West	
2. Factors shaping contemporary behavior.....	
Bedouin values.....	
Islam	
The Arabic language.....	
3. Society and the individual	
Characteristics of Arab society	
Social Classes	
Religion and Society	
Arab Values.....	
Men and Women	
Part 2. Theoretical Overview: Psychological Research	
1. The Arab Family	
2. Characteristics of the traditional Arab family.....	
3. Functions of the family.....	
4. Family values.....	
5. Family Roles and Functions	
The father	
The mother	
The children	
Brother-sister relationship	
Brother-brother relationship.....	
6. Marriage	

7. Child-rearing practices.....
8. Family-kin relationships.....
9. The Arab family and the challenge of social transformation.....
10. Construction of the self
Western psychological thought
The self in the Arab world
Patriarchal Connectivity
Emotional Interdependence
Part 3. Empirical Study of the young highly educated people from MENA countries
1. Theoretical Framework
Aims of the study
Hypotheses
Methodology of the study
2. Instruments - Description of the Scales
Social structural variables.....
Psychological variables.....
Procedure
Data Collection.....
Participants.....
3. Findings.....
1. Perceptions of Family Roles – Generational Differences
Questionnaire
Factor Analysis and Reliability of Family Roles Scale
Results
Discussion
2. Family Values and Family Relationships in MENA.....
Family-kin relationships.....
Questionnaire
Factor Analysis and Reliability of Family Values Scale
Results
Discussion
3. Self-Construal in the young highly educated people from MENA countries
Questionnaire
Hypotheses

Factor Analysis and Reliability of Singelis Self-Construal Scale	
Comparison of the two subscales and gender differences on them	
Self-Construal according to the level of education of the respondent's parents	
Self-Construal according to the current place of residence	
Self-Construal according to the family status of the respondent	
Relations of Interdependent Self-construal with Family Values and Family Roles Scales	
Relations of Interdependent Self-construal with Emotional Distance, Tendency towards Modernity, Spiritual Transcendence and Proximity and Contacts with Family and Kin Scales	
Relations of Independent Self-construal with Family Values and Family Roles Scale	
Relations of Independent Self-construal with Emotional Distance, Tendency towards Modernity, Spiritual Transcendence and Proximity and Contacts with Family and Kin Scales	
Discussion	
4. Spiritual Transcendence	
Hypotheses	
Factor Analysis and Reliability of Spiritual Transcendence Scale	
Spiritual Transcendence according to gender, the current place of residence and the level of education of the respondent's parents	
Spiritual Transcendence according to the family status of the respondent and the type of settlement of origin	
Spiritual Transcendence, Modernity and Family Values	
Discussion	
5. Tendency towards Modernity	
Hypotheses	
Factor Analysis and Reliability of Modernity Scale	
Modernity according to gender, the current place of residence and the level of education of the respondent's parents	
Modernity according to the family status of the respondent and the type of settlement of origin	
Tendency towards Modernity and the Family Values Scale	
Discussion	
6. Emotional Distance to Family and Kin	
Hypotheses	
Factor Analysis and Reliability of Emotional Distance Scale	
Emotional Distance to different family members	
Emotional Distance to family and kin according to gender, the current place of residence and the level of education of the respondent's parents	

Emotional Distance according to the family status of the respondent and the type of settlement of origin
Discussion
7. Proximity and Contacts with Family and Kin
Hypotheses
Factor Analysis and Reliability of Proximity and Contacts Scale.....
Proximity and Contacts Scale according to gender and the level of education of the respondent's parents
Proximity and Contacts Scale according to the family status of the respondent and the type of settlement of origin.....
Discussion
General Discussion and Conclusion
Literature.....

ВЪВЕДЕНИЕ

Въпреки бързото развитие на информационните технологии и относителната лекота на пътуванията и комуникациите все още има региони в света, които не са добре проучени. Един от тях е арабският свят и неговите жители.

Въпреки че има някои подробни социологически и културологични изследвания, много малко е писано за психологията на арабите. Има изразен интерес в това отношение през 1960-80-те години на двадесети век, но той намалява без да се получи достатъчно обемно познание. През последните две десетилетия има подновяване на този интерес и някои опити на западните психолози за изучаване на личността в арабския свят, но те са доста спорадични. Заедно с това, малко психолози от Близкия Изток и Северна Африка са участвали в развитието на културната и межкултурната психология през последните две десетилетия. Цената на западните списания и книги в тази област е непосилна за много изследователи и университетски библиотеки, както и разходите за участие в международни конференции. (Gregg, 2005: 7) От друга страна, направените изследвания и литературата, написана от арабските психолози, често не са превеждани и са останали до голяма степен незабелязани от западната психологическа мисъл. В резултат на това дори и днес арабският свят обикновено не е обхванат от университетските курсове по межкултурна психология и рядко е предмет на психологически конференции. (Gregg, 2005: 3)

Изследването на арабския свят обаче е наложително поради редица причини. Той обхваща огромна площ (около 13 милиона квадратни километра между Персийския залив и Атлантическия океан), населена с преобладаващо младо население (около 60% от населението е на възраст под 25 години, средна възраст е 22 години в сравнение със световната средна възраст 28). Неговите граждани са активни участници в световните дела, тъй като светът е все повече и повече взаимозависим, благодарение на развитието на комуникациите, пътуванията и новите технологии. Днес случващото се в Близкия изток и Северна Африка има резонанс и отражение по цялото земно кълбо, което ясно се демонстрира от събитията от арабската пролет през 2011 г. и от продължаващата бежанска криза, предизвикана от войните в Сирия и Ирак, както и от феномена Ислямска държава. От друга страна, голям брой араби живеят временно или трайно в западни страни: Белгия, Франция, Италия, Испания, САЩ. Това налага да научим повече за историята, културата и традициите на арабите, както и за начина им на мислене и поведение. Освен това по-доброто разбиране на арабския свят и неговите жители би допринесло за преодоляването на недоразуменията и широко разпространените стереотипи за арабите, а от друга страна, ще помогне да се преодолее тяхното недоверие към западния свят.

По отношение на психологическите изследвания на арабите сме изправени пред две големи предизвикателства: първото е да проверим дали резултатите от

проучванията, направени преди повече от половин век, са все още валидни днес, а втората е да се опитаме да консолидираме и задълбочим нашите познания за арабите, като прегледаме по-скорошните изследвания (включително извършени от арабски автори), и проведем наши собствени. Това ще увеличи разбирането ни за това население и се надяваме, че ще подобрим взаимодействието с него, внасяйки повече уважение и взаимна толерантност.

СТРУКТУРА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Известно е, че в арабския свят традицията играе жизненоважна роля при определянето на многобройни аспекти на живота на съвременния човек. Това широко разпространено убеждение бе основната причина да започнем дисертацията с представяне на общата социално-историческа рамка, в която се вписват изследваните явления (част първа). Първо разглеждаме историческия контекст, представен през изследванията на социалните науки, за да видим как той определя съдържанието на термина "арабски" (глава първа) и арабската културна област, а след това постепенно се съсредоточаваме върху региона от основен интерес за настоящото изследване – Близкия Изток и Северна Африка и неговите отношения със Запада. След това представяме историческите фактори, оформящи съвременното поведение на арабите (втора глава). По-нататък разглеждаме следните теми от особен интерес: основните ценности, ролята на религията в ежедневието, социалните класи и отношенията между мъжете и жените. Психологическото изследване на различни аспекти на арабското семейство е разгледано в част втора на дисертацията, с акцент върху основните семейни роли, ценностите и отношенията между членовете на семейството. Друга важна изследвана концепция е разбирането на Аза от гледната точка на западната психологическа мисъл и арабските изследователи (глава трета).

В третата част на дисертацията описваме емпиричното изследване. В него анализираме възприятията за семейните роли и наблюдаваните промени между поколенията, семейните ценности и тенденциите по отношение конструирането на Аза на младите високообразовани араби от страните на Близкия Изток и Северна Африка. И накрая, анализираме религиозността, тенденцията към модерност, емоционалното разстояние и отношенията с членовете на ядреното и разширено семейство на едни и същи респонденти, сравнявайки ги според няколко демографски критерия (пол, настоящо местожителство, семейно положение, образователно равнище на родителите и т.н.).

ОСНОВНИ ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

В това изследване се опитваме да отговорим на четири основни въпроса. Първият е какво е семейството и какви са семейни отношения в разглеждания регион. Нашата втора задача е да идентифицираме факторите, които допринасят за различното възприемане на семейството и семейни взаимоотношения на индивидуално ниво (например пола, религиозността, модерността, семейното положение на респондента и т.н.). На трето място, изследваме промените в семейството в Близкия Изток и Северна Африка през последните няколко десетилетия в резултат на икономическото развитие, урбанизацията и глобализацията. Накрая се интересуваме от нивата на: религиозност, тенденция към модерност, емоционално разстояние и отношения с членовете на ядреното и разширено семейство на различни групи млади араби според демографски критерии като пол, родно място, настоящо местожителство, семейно положение.

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТ

Първата глава описва историческия контекст на арабския свят и изследванията, направени върху населението му в социалните науки. Той определя основните използвани понятия, дава исторически преглед на региона Близък Изток и Северна Африка, представя факторите, оформящи съвременното арабско поведение и обсъжда характеристиките на арабското общество.

Самият арабски свят се разделя географски на две части: Югозападна Азия и Северна Африка. В Югозападна Азия и Египет преобладаващият майчин език на жителите е арабският език. В Северна Африка съществуват значителни берберски малцинства, както и силно влияние на европейските езици, предимно френски. Има и някои страни като Судан и Мавритания, които имат смесено арабско и черно население.

Според Gregg and Abdelhamid Jabar¹, регионът Близък изток и Северна Африка представлява "културна зона" с отличителни модели на развитие през целия живот на човека. Населението там живее в специфични климатични и географски условия (в по-голямата си част върху сухи и неплодни земи в Близкия изток и Северна Африка), води един и същ начин на живот (номадизъм, земеделие и градска търговия), споделя обща история, арабската култура и ислямската религия, и говори общ език.

Втората глава представя психологическите проучвания за арабското семейство. Тук обсъждаме характеристиките на традиционното арабско семейство, както и неговите функции. След това разглеждаме семейните ценности, семейните роли и функции. Обръщаме внимание на някои от най-важните събития и процеси в семейния

¹ Jabar, 'Dirasat muqarana fi al-shakhsiyya al-qatariyya wa al-'iraqiyya wa al-misriyya wa al-amrikiyya' (Comparative Study of Personality in Qatar, Iraq, Egypt, and America).

живот, като брака и отглеждането на деца. По-нататък представяме предизвикателствата на социалните трансформации, пред които е изправено арабското семейство. И накрая, обсъждаме конструирането на Аза според западната психологическа мисъл и изследванията в арабския свят.

Семейството е в центъра на социалната организация във всичките три арабски модела на живот: бедуински, селски и градски. Семейството представлява доминиращата социална институция, чрез която индивидите и групите наследяват своята религиозна, социално-класова и културна идентичност. В арабския свят откриваме различни семейни структури: племе сред бедуините в пустинята, разширено семейство в селата и градските работнически квартали и ядрено семейство в града и сред буржоазните класи.

Традиционното арабско семейство се определя като разширено, патриархално, патрилинейно, патрилокално, ендогамно и понякога полигамно. Арабското общество е изградено около разширената семейна система. Индивидите изпитват силна привързаност към всички свои роднини - лели, чичовци и братовчеди - а не само към членовете на ядреното си семейство. Семейната лоялност и задължения имат предимство пред лоялността към приятелите или към изискванията на работата. Очаква се роднините да си помагат взаимно, включително да си оказват финансова помощ, ако е необходимо. Принадлежността към семейството осигурява сигурност и гарантира на човек, че никога няма да остане без ресурси, от емоционална или материална гледна точка. Членовете се очаква да се подкрепят взаимно в спорове с външни лица. Дори да съществува лична антипатия сред роднините, те трябва да защитават взаимно своята чест, да се противопоставят на критиките и да демонстрират сплотеност пред външния свят.

Малко изследвания на арабския свят се фокусират върху теоретизирането на Аза. Както в научните изследвания, така и в популярната култура централността на семейството в арабския свят е толкова аксиоматична, че има сравнително малко проблематизиране на психодинамиката на семейния живот.² John Gulick отбелязва, че учените са склонни да описват арабите или като изключително групово ориентирани, или като изключително индивидуалистични.³

Арабските социо-културни системи често подкрепят доминацията на семейството върху индивидите, семейството на родителите над собственото семейство. Децата се социализират, за да се чувстват отговорни за родителите си и своите братя и сестри. По-големите деца често получават родителска отговорност за по-малките. Мъжете са

²Brown, L. C., & Itzkowitz, N. (Eds.).(1977); Hatem, M. (1987); Sharabi, H. (1992).

See Rugh, A. B. (1984); Rugh, A. B. (1997); Meneley, A. (2016); Al-Haj, M. (1987); Hatem, M. (1987); Hatem, M. (1986), pp.45-61; Davis, S. S., & Davis, D. A. (1989); Sharabi, H. (1992); Barakat, H. (1985), pp.27-48. For Lebanese family studies see Alamuddin, N. and Starr, P. (1980); Khalaf, S. (1968), pp.243-69; Khalaf, S. (1977), pp.185-206; Prothro, E. T. (1961); Prothro, E. T., & Diab, L. N. (1974); Williams, J. R. (1968).

³Gulick, J. (1976), pp.30, 31.

насърчавани да контролират и да носят отговорност за роднините си от женски пол. Жените са призовани да служат на и да приемат роднините си от мъжки пол за свои защитници. Не-роднинските взаимоотношения се вписват в семейните или им се приписват семейните идиоми и морал, за да се оправдае патриархалната връзка извън родствената група.⁴ Но въпреки тези очевидни "корпоративни" семейни норми, индивидите в арабските семейства често се съпротивляват, изграждайки алтернативи и създаващи взаимоотношения, пресичащи границите на семейството, квартала, класата, религията, етническата принадлежност и нацията, характеризирайки се с понятия за Аза, които въпреки че привилигируют взаимозависимостта, са доста хибридни.

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

Третата част на дисертацията е посветена на емпиричното изследване, което проведохме върху извадка от млади високообразовани индивиди от страните от Близкия Изток и Северна Африка. Тази част представя теоретичната рамка, хипотезите и методологията на изследването. След кратко описание на използваните скали и на извадката, ние представяме резултатите от нашето изследване.

Целта на настоящето изследване е да се проучат ценностите, ролите и взаимоотношенията в семейството в Близкия Изток и Северна Африка. Анализираме промените в ролите и ценностите през последните няколко десетилетия в резултат на икономическото развитие и урбанизацията, както и разпространението на съвременните ценности като индивидуализма чрез глобализацията. Разглеждаме разликите между отговорите въз основа на семейния статус на респондента, неговата религиозност, модерност, равнището на образование на неговите родители и т.н. След това разглеждаме евентуалните последствия за конструирането на Аза. Накрая се интересуваме от нивата на религиозност, модерност, емоционално разстояние и отношения с членовете на (разширеното) семейството на различни групи млади араби според няколко демографски критерия като родно място, семеен статус, настоящо местожителство.

Извадката ни се състои от 120 души от 8 държави (таблица 1). Почти всички от тях са с висше образование и на възраст между 20 и 40 години. Голяма част от тях живеят в чужбина в момента на провеждане на проучването. Извадката варира от по-малко от 10 души от Алжир, Египет, Йордания, палестинските територии и Тунис до 70 души от Сирия. Характеристиките на извадката: възраст, образование и настоящо местоживееене са специфични и не позволяват обобщение по отношение на останалата част от населението в страната на произход. Отговорите на тези образовани млади хора, живеещи предимно в чужбина, следва да представят тенденциите по отношение

⁴Abu-Lughod, L. (2016); Leila Ahmed, "Between Two Worlds: The Formation of a Turn-of-the-Century Egyptian Feminist," in *Life/Lines: Theorizing Women's Autobiography*, ed. Bela Brodzki and Celeste Schenck (Ithaca, N.Y.: Cornell Univ. Press, 1989); Altorki, S. (1986); Hatem, M. (1987); Joseph, S. (1983), pp.50-73.

на промените в нагласите и ценностите.⁵ Ето защо те са избрани като извадка в това проучване, което се интересува не само от настоящата ситуация (по отношение на семейните ценности, модерността, религиозността), но и от промените в семейните роли в продължение на едно поколение и от различията според настоящето местоживееене (страна на произход или Европа).

Таблица 1. Извадка

Пол	Мъже	Жени	Без отговор
Брой	69	47	4

Образование	<12 год.	> 12 год.	Без отговор
Баща & Майка	44	41	35
Респондент	13	88	19

Възраст	< 20	20-30	31-40	> 40	Без отг.
Брой	2	68	43	2	5

Семеен статус	Несемеен, живеещ сам	Несемеен, живеещ с родители	Семеен	Разведен/ Вдовец	Без отг.
Брой	44	19	44	4	9

Местожителство	В Европа	В друга арабска държава	В страната на произход	Друго/ Без отг.
Брой	63	4	29	24

⁵ Според Inglehart, 1997, във времена на културни промени младото поколение е първото, което свидетелства за промените в ценностите, дори и те да станат реалност едва когато това поколение заеме водещи позиции в обществото. Inglehart, R. (1997). Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Продължителност на пребиваването в чужбина	< 1 год.	1-3 год.	> 3 год.	Без отг.
Брой	17	22	45	36

ИНСТРУМЕНТИ

Социални структурни променливи

Изследваните социални структурни променливи се основават на литературата за социалните мрежи.⁶ Семейните мрежи се определят от: близостта на местоживеене, честотата на срещите и честотата на комуникация с ядреното и разширеното семейство.

Близост на местоживеене

Близостта на местоживеене за семейните позиции баща/майка, брат/сестра, дядо/баба и чичо/леля се измерва с шест-степенна скала: в същата къща, на горния/долния етаж/в съседния апартамент, в къщата или сградата отсреща, в същия квартал, в същия град, живеят далеч. Помолихме респондентите, живеещи в чужбина, да отговорят, сякаш живеят в страната си на произход.

Честота на срещите

Честотата на срещите за семейните позиции баща/майка, брат/сестра, дядо/баба и чичо/леля се измерва с шест-степенна скала: всекидневно, веднъж или два пъти седмично, на всеки две седмици, веднъж месечно, веднъж или два пъти годишно, рядко. Помолихме респондентите, живеещи в чужбина, да отговорят, сякаш живеят в страната си на произход.

Комуникационна честота

Честотата на комуникация/ общуване със семейните позиции баща/майка, брат/сестра, дядо/баба и чичо/леля се измерва с шест-степенна скала: всекидневно, веднъж или два пъти седмично, на всеки две седмици, веднъж месечно, веднъж или два пъти годишно, рядко. Помолихме респондентите, живеещи в чужбина, да отговорят, сякаш живеят в страната си на произход.

⁶Georgas, Christakopoulou, Poortinga, Goodwin, Angleitner and Charalambous, 1997; Georgas et al., 2001.

Психологически променливи

Скала на семейните роли

Въпросникът за семейните роли е разработен от Georgas, Giotsa Mylonas и Vafiti на базата на семейната литература⁷ и въпросници от цял свят. Авторите са избрали двадесет и две роли в следните области: психологическа среда и традиции, роднински връзки, йерархична власт, домакинска работа, училище, игра, подкрепа на децата, финанси, гледане на децата и подпомагане на родителите чрез икономическа дейност. Те обединяват тези семейни роли в две големи категории: експресивна роля и инструментална роля, която от своя страна се състои от родителска и финансова роля. Инструменталната роля е свързана с оцеляването на семейството, експресивната роля е свързана с поддържането на духа и сътрудничеството в семейството. От тази гледна точка жената има по-силна експресивна роля в семейството, защото чрез майчинството и отглеждането на децата тя установява силна връзка с децата, а мъжът играе по-важна инструментална роля, тъй като той е отговорен за финансовото благополучие на семейството.⁸ В оригиналния въпросник семейните роли са тествани за девет семейни позиции.

За настоящото изследване, от деветте семейни позиции, предложени в оригиналния инструмент, са запазени две: баща и майка. Те са изследвани в рамките на две поколения: семейството на родителите (баща и майка) и собственото семейство (съпруг и съпруга). От оригиналните двадесет и две семейни роли, запазахме петнадесет, които изследвахме за двете семейни позиции през двете поколения. Както в оригиналния въпросник, семейните роли бяха обединени в две големи категории: експресивна роля и инструментална роля (родителска и финансова роля). Бе използвана шест-степенна скала: изключително много, много, достатъчно, малко, много малко, изобщо не.

Скала на семейните ценности

Въпросникът за семейните ценности е разработен от Georgas⁹ въз основа на две традиционни ценности, свързани със семейни роли на разширеното семейство в обществата, които се занимават със селско стопанство. Първоначално тя е предназначена да измерва влиянието на модернизацията и урбанизацията върху семейните ценности, както и върху отношението и поведението на гърците в градовете и селските райони. Въпросникът съдържа 18 въпроса, съответстващи на двете ценности: йерархична роля на майката и бащата (7 въпроса) и връзка със семейството и рода (11 въпроса). Този въпросник е тестван в изследване на 30 нации, описано в книгата "Families across Cultures". В настоящото изследване е използван оригиналният

⁷Parsons (1943, 1949); Kagitcibasi (1990, 1996a).

⁸Parsons, 1943, 1949, 1965.

⁹Georgas, J. 1989, 1991, 1993, 1999.

въпросник, отговорите по който са измерени чрез седем-степенна скала, варираща от пълно съгласие до категорично несъгласие.

Конструиране на Аза

За да изследваме конструирането на Аза, използвахме скалата на Сингелис, съдържаща 30 въпроса.¹⁰ Петнадесет от тях измерват независимия Аз и петнадесет измерват взаимозависимия Аз. Използвана е седем-степенна скала, която варира от пълно съгласие до категорично несъгласие.

Духовна трансцендентност

Скалата за духовна трансцендентност се основава на концепцията на Ралф Пиемонт за духовната трансцендентност. Пиемонт (1999 г., 2001 г.) я определя като способност за превъзможване на конкретното време и пространство и възприемане на живота от по-широка, по-обективна гледна точка. Състоящата се от пет айтъма "Скала за духовна трансцендентност", разработена от Piotrowski, Skrzypińska, Emojtel-Piotrowska (2013), е използвана за изучаване на религиозността. Тя се измерва чрез седем-степенна скала, която варира от пълно съгласие до категорично несъгласие.

Емоционално разстояние

Емоционалното разстояние е изследвано чрез въпросника на Georgas et al. (2001), който е адаптиран, за да отговаря на целите на настоящото изследване. Адаптираният въпросник се отнася до 10 семейни позиции от ядреното и разширено семейство, възприемани от гледната точка на респондента: майка, баща, брат, сестра, баба и дядо, съпруг(а)/годеник (ца), членове на семейството на чичото/лелята. Тъй като в арабската култура има важно различие между лелите и чичовците по бащина и по майчина линия, създадохме отделни айтъми за тях. За измерване на емоционалната близост бе използвана седем-степенна скала: от много близък/близка до много далечен/далечна. В съответствие с литературата понятието се нарича емоционално разстояние, докато скалата се измерва в обратна посока (емоционална близост).

Тенденция към модерност

Тенденцията към модерност се отнася до приемането на широк спектър от практики и ценности, характерни за съвременните западните общества. Например, младите хора следва да се опознаят добре преди брака; децата трябва да участват във вземането на важни решения в семейството; младите неомъжени жени могат да живеят сами, без други членове на семейството; жените следва да направят всичко необходимо, за да са самостоятелни финансово. Скалата модерност е разработена за настоящото изследване от Ирина Зиновиева. Отговорите са дадени в седем-степенна скала, която варира от пълно съгласие до категорично несъгласие.

¹⁰ Singelis, 1994; Singelis and Brown, 1995; Singelis and Sharkey, 1995.

ПСИХОМЕТРИЧНИ СВОЙСТВА НА СКАЛИТЕ

Както може да се види от таблица 1 подskalите за различните семейните роли, имат много добра Алфа на Кронбах, което означава висока до много висока вътрешна надеждност според класификацията на Tabachnick и Fidell, 2001. Същото се отнася за подskalите на скалата на семейните ценности, подskalите за независимото и взаимозависимото конструиране на Аза, скалите за духовната трансцендентност, модерността и емоционалното разстояние, които показват много висока вътрешна съгласуваност и надеждност с Алфа на Кронбах, варираща от .86 до .90 (таблица 2).

Таблица 1. Описателна статистика за скалата Семейни роли – име на скалата, брой айтъми, средна стойност, стандартно отклонение, коефициент Алфа на Кронбах

Скала	Брой айтеми	Средна стойност	Стандартно отклонение	Алфа на Кронбах
Експресивна роля майка	8	33.1412	6.69960	.833
Експресивна роля баща	8	30.5732	7.70126	.825
Експресивна роля съпруга	8	33.8333	7.02947	.881
Експресивна роля съпруг	8	33.8442	7.07305	.885
Инструментална роля (финансова) майка	3	11.8652	4.57064	.827
Инструментална роля (финансова) баща	3	14.9765	3.88212	.836
Инструментална роля (финансова) съпруга	3	13.3797	4.02653	.850
Инструментална роля (финансова) съпруг	3	15.3000	3.86284	.909
Инструментална роля (родителска) майка	4	17.6000	5.10882	.774
Инструментална роля (родителска) баща	4	12.6709	5.21763	.751
Инструментална роля (родителска) съпруга	4	19.7273	4.36082	.819

Инструментална роля (родителска) съпруг	4	17.4286	4.71679	.808
--	---	---------	---------	-------------

Таблица 2. Описателна статистика за скалите Семейни ценности, Конструирани на Аза, Духовна трансцендентност, Модерност, Емоционално разстояние и Близост и контакти – име на скалата, брой айтеми, средна стойност, стандартно отклонение, коефициент Алфа на Кронбах

Скала	Брой айтеми	Средна стойност	Стандартно отклонение	Алфа на Кронбах
Йерархични роли родители	7	29.4423	9.09692	.809
Взаимоотношения със семейството и рода	11	63.3462	14.68225	.953
Независимо конструирани на Аза	15	75.1158	14.17509	.862
Взаимозависимо конструирани на Аза	15	71.8021	14.77453	.870
Духовна трансцендентност	5	23.6796	8.12430	.873
Модерност	10	52.6300	13.20136	.904
Емоционално разстояние	10	46.9643	12.65906	.906
Близост на местоживеене	4	12.7184	5.41859	.721
Честота на срещите	4	15.4851	4.87363	.741
Комуникационна честота	4	16.1226	4.27329	.669

Основните скали имат много високи алфи. Скалата за близост и контакти обаче има умерена вътрешна консистентност, но достатъчна за изследователски цели: Алфата на Кронбах за нейните съставни части е .741 за честота на срещите, .721 за близост на местоживеене и .669 за комуникационна честота (таблица 2).

РЕЗУЛТАТИ

Възприятия за семейните роли - общи различия

В първата част на изследването се опитваме да отговорим на въпроса дали в Близкия Изток и Северна Африка семейството е претърпяло промени през последните десетилетия. За тази цел сравняваме две семейни позиции - съпруг и съпруга от две поколения: поколението на респондента и това на неговите родители. Когато въпросите се отнасят до поколението на участниците в изследването, отговорите се категоризират като "съпруг" и "съпруга", когато се отнасят до семейството на родителите на респондентите, отговорите се категоризират като "баща" и "майка". Разгледахме и три семейни роли: експресивна, инструментална (родителска), инструментална (финансова). За да сравним семейните роли в двете поколения и семейните роли за двете семейни позиции, ние извършихме Т-тестове за свързани извадки (таблици 3 и 4).

Таблица 3. Резултати от Т-тестовите за свързани извадки за скалата Семейни роли в две поколения

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	Т стойност	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Експресивна роля</i>					
Майка	32.7105	6.75241	-2.651	75	.010
Съпруга	34.0658	6.39445			
<i>Експресивна роля</i>					
Баща	30.1111	7.82836	-4.173	71	.000
Съпруг	34.4861	5.96231			
<i>Инструментална роля (финансова)</i>					
Майка	11.4615	4.37434	-4.543	77	.000
Съпруга	13.3974	4.04950			
<i>Инструментална роля (финансова)</i>					
Баща					

Съпруг	15.0390 15.4156	3.86769 3.66114	-.926	76	.357
Инструментална роля (родителска)					
Майка	17.5972	4.89800	-3.719	71	.000
Съпруга	19.5694	4.42727			
Инструментална роля (родителска)					
Баща	13.0278	5.19743	-6.316	71	.000
Съпруг	17.4444	4.79110			

Таблица 4. Резултати от Т-тестовите за свързани извадки за скалата Семейни роли за двете семейни позиции

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	Т стойност	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Експресивна роля</i>					
Майка	33.3210	6.10088	3.045	80	.003
Баща	30.4321	7.64189			
<i>Експресивна роля</i>					
Съпруга	33.6579	7.03241	-.356	75	.723
Съпруг	33.8158	7.11564			
Инструментална роля (финансова)					
Майка	11.9529	4.50636	-4.746	84	.000
Баща	14.9765	3.88212			

Инструментална роля (финансова)					
Съпруга	13.3205	4.01780	-4.103	77	.000
Съпруг	15.4231	3.63789			
Инструментална роля (родителска)					
Майка	17.6154	4.76249	8.279	77	.000
Баща	12.6538	5.24919			
Инструментална роля (родителска)					
Съпруга	19.6711	4.36161	5.003	75	.000
Съпруг	17.4605	4.73973			

Значителни различия между поколенията бяха открити във всички семейни роли, с изключение на финансовата роля на мъжа в семейството. Въпреки че е прието (или дори се очаква) днес жената да допринесе повече за семейството във финансово отношение, основният източник на доходи на семейството остава нейният съпруг.

Най-големите промени между поколенията са в експресивната роля на мъжа, както и в родителската му роля. Това означава, че по-младото поколение очаква мъжете да оказват по-голяма емоционална подкрепа на своите съпруги и деца, да осигуряват по-добра закрила на семейството и да бъдат по-активни в запазването на семейните отношения. Всъщност, противно на резултатите за експресивната роля в семейството на родителите, където има статистически значима разлика между стойностите за експресивната роля на майката и бащата, в семейството на младото поколение няма съществена разлика между двете. Означава ли това, че в днешно време от жените и мъжете се очаква да са еднакво ангажирани със семейните въпроси и да носят равна отговорност за закрилата и сплотяването на семейството?

Освен това, според нашите резултати, в арабските семейства днес се очаква мъжете да бъдат по-активно ангажирани в отглеждането на своите деца: да водят децата на училище, да им помагат с домашните, както и да извършват домакинска работа. Всъщност разликата в средните стойности за двете семейни позиции в семейството на младото поколение е много по-малка от разликата в стойностите в семейството на родителите. Това означава, че въпреки че жените все още носят основната отговорност за грижата за децата, от мъжете се очаква да участват много повече.

По-слаби, но статистически значими промени в поколенията могат да бъдат наблюдавани по отношение на експресивната и родителската роля на жената. Макар традиционно в арабските семейства жените да носят основната отговорност за отглеждането на децата и осигуряването на емоционална подкрепа и сплотеност на семейството, очевидно очакванията към тях в тази сфера са се увеличили. В съчетание с повишената финансова роля, натискът върху арабските жени изглежда е още по-голям от преди. Изглежда, че днес живеем в периода на „супер-жената“, която е супер-професионалист, супер-съпруга и супер-майка, и колкото по-добре тя изпълнява всички тези задачи, толкова по-добра е социалната ѝ репутацията и статус (Sabbagh, 1996: 59).

Резултатите от нашето изследване потвърждават наблюдението, че семействата в Близкия изток и Северна Африка са се изменили през последните десетилетия в резултат на културните, икономически, политически и социални промени в съответните страни. Урбанизацията, икономическото развитие, развитието на обществените услуги, политическите промени, разпространението на образованието и заетостта на жените са важни фактори, влияещи върху тях. Освен това, чрез развитието на Интернет, телевизията, комуникационните технологии и международния транспорт жителите на Близкия изток и Северна Африка са могли да се докоснат до различни видове семейни ценности, роли и взаимоотношения.

Семейни ценности и семейни отношения в Близкия изток и Северна Африка

Изследваните семейни ценности се основават на две традиционни ценности, свързани със семейните роли на разширените семейства в селскостопанските общества: а) ценности, свързани със запазване на йерархичните роли на бащата и майката, където бащата заема водеща роля, докато майката следва да се придържа към послушанието и подчинението, б) вторият набор от ценности са тези, свързани с поддържането на близки взаимоотношения със семейството и рода.

Проведохме Т-тестове за независими извадки върху двете подскали, за да идентифицираме потенциалните различия между половете във възприятието на традиционните семейни ценности (таблица 5). Не установихме статистически значими различия по пол за подкалата Йерархични роли на родителите, което означава, че мъжете и жените подкрепят традиционните ценности и се чувстват обвързани от тях.

Открихме статистически значима разлика между възприемането на мъжете и жените по подкалата Взаимоотношения със семейството и рода. Като цяло, жените отбелязаха по-високи стойности по тази подскала, като средният им резултат бе 67,1 в сравнение със среден резултат от 60,8 за респондентите от мъжки пол. Очевидно в нашата извадка жените ценят взаимоотношенията със семейството и роднините по-високо от мъжете.

Таблица 5. Резултати от Т-тестовете за независими извадки за скалата Семейни ценности според пола

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	Т стойност	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Йерархични роли родители</i>					
Мъже	29.6613	9.45385	.297	102	.767
Жени	29.1190	8.64532			
<i>Взаимоотношения със семейството и рода</i>					
Мъже	60.7903	17.69518	-2.197	102	.030
Жени	67.1190	7.15747			

Извършихме Т-тестове за независими извадки за двете подскали, за да проверим дали има разлика в отговорите на респондентите, живеещи в страната си на произход и тези, които живеят в Европа (таблица 6). След това повторихме Т-тестовете за независими извадки за респондентите, живеещи в страната си на произход и за тези, живеещи в чужбина (таблица 7). И в двата случая идентифицирахме статистически значими различия между отговорите на двете групи от респондентите по подскалата йерархични роли родители, като респондентите, живеещи в страната си на произход, отбелязаха много по-високи стойности по тази подскала и показаха много по-традиционни ценности за мястото на мъжа и жената в семейството. Не наблюдавахме статистически значими разлики между същите две групи по подскалата взаимоотношения със семейството и рода.

Таблица 6. Резултати от Т-тестове за независими извадки за скалата Семейни ценности според настоящето местожителство (в страната на произход или в Европа)

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	Т стойност	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Йерархични роли родители</i>					

Местожителство в страната на произход	34.2105	9.50192	2.905	79	.005
Местожителство в Европа	27.8387	7.99630			
<i>Взаимоотношения със семейството и рода</i>					
Местожителство в страната на произход	63.6842	15.26089	.171	79	.864
Местожителство в Европа	63.0484	13.81070			

Таблица 7. Резултати от Т-тестове за независими извадки за скалата Семейни ценности според настоящето местожителство (в страната на произход или в чужбина)

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	Т стойност	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Йерархични роли родители</i>					
Местожителство в страната на произход	34.2105	9.50192	2.734	97	.007
Местожителство в чужбина	28.0625	8.64540			
<i>Взаимоотношения със семейството и рода</i>					
Местожителство в страната на произход	63.6842	15.26089	.221	97	.826
Местожителство в чужбина	62.8375	14.95516			

Накрая анализирахме отговорите на седем айтъма, представляващи интерес, от скалата на семейните ценности, и сравнихме отговорите на мъжете и жените върху тях, използвайки Т-тестове за независими извадки.

Според отговорите, 74% от респондентите са съгласни, че бащата трябва да бъде глава на семейството. Няма статистически значима разлика между отговорите на анкетираните мъже и жени. Подобни са и резултатите на въпроса дали бащата трябва да бъде отговорен за прехраната на семейството: 75% от респондентите са съгласни с това. Отново не се наблюдават статистически значима разлика по пол.

От друга страна, 55% от респондентите не са съгласни с твърдението, че бащата трябва да разполага с парите в къщата (докато 24% са съгласни). Съществува статистически значима разлика между отговорите на мъжете и жените по този въпрос, като респондентите от мъжки пол отбелязват по-високи стойности, което означава, че те са по-склонни да мислят, че бащата трябва да разполага със семейния бюджет.

Повечето от респондентите (71%) не са съгласни, че мястото на майката е в дома, без статистически значима разлика между отговорите на мъжете и жените. Освен това, 53,8% от участниците в проучването, отговорили на този въпрос, не смятат, че майката трябва да бъде медиатор между бащата и децата. Няма статистически значима разлика между отговорите на основата на пола.

Получихме малко по-нюансирани отговори на въпроса дали майката трябва да приема решенията на бащата: 52% от анкетираните отговориха "да", 32% - "не" и 15% - нямаха категоричен отговор. Има малка, но статистически значима разлика между половете като анкетираните мъже отбелязват по-високи резултати по този въпрос, което означава, че те са по-склонни да се съгласят, че майката трябва да приема решенията на бащата.

Накрая, според 76,4% от респондентите, децата трябва да се подчиняват на родителите си. Няма статистически значима разлика между анкетираните мъже и жени.

Резултатите на изследваните седем айтъма свидетелстват за запазване на някои от основните семейни ценности (например водещата финансова роля на бащата), докато по други има частична или коренна промяна (например подчинената роля на майката по отношение на бащата, както и ролята и на посредник между бащата и децата).

Конструиране на Аза при младите високообразовани хора от страните от Близкия Изток и Северна Африка

Извършен е Т-тест за свързани извадки, за да се сравнят стойностите за двата типа конструиране на Аза (Таблица 8). Наблюдавахме статистически значима разлика между оценките за независимото и взаимозависимото конструиране на Аза, като средната стойност на скалата на независимото конструиране е с почти 3 пункта по-висока от тази на взаимозависимото конструиране. Въпреки че трябва да останем предпазливи по отношение на този резултат, може да се предположи, че противно на очакванията

(няма убедителни психологически проучвания по този въпрос), независимото конструиране на Аза е доминиращо сред младите и образовани араби, поне в нашата извадка.

Таблица 8. Резултати от Т-тест за свързани извадки за скалата Конструиране на Аза на Сингелис

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	Т стойност	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Конструиране на Аза на Сингелис</i>					
Независимо конструиране на Аза	74.7978	14.52363	2.223	88	.029
Взаимозависимо конструиране на Аза	71.8427	15.11088			

След това извършихме Т-тестове за независими извадки, за да определим дали има различия между половете по отношение на конструирането на Аза (вж. таблица 9 по-долу). Наблюдавахме статистически значими разлики в отговорите на участниците мъже и жени в изследването на двете подскали. Респондентите от женски пол отбелязваха по-високи стойности по двете подскали: със средна стойност с 5 пункта по-висока от тази на анкетираните мъже по подскалата Независимо конструиране на Аза и със средна стойност от около 7,5 пункта по-висока от тази на анкетираните мъже по подскалата Взаимозависимо конструиране на Аза. Това е доста изненадващ резултат и се нуждае от допълнителни проучвания, за да бъде потвърден и обяснен.

Таблица 9. Резултати от Т-тестове за независими извадки за скалата Конструиране на Аза на Сингелис според пола

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	Т стойност	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Независимо конструиране на Аза</i>					
Мъже	72.3684	16.13407	-2.359	92	.020
Жени	79.2973	9.47179			

<i>Взаимозависимо конструиране на Аза</i>	68.4259	15.92269	-2.524	93	.013
Мъже	75.9512	12.07260			
Жени					

Би било много интересно да се сравнят отговорите относно конструирането на Аза на лица с различно равнище на образование (университетско образование, средно образование, начално образование). Въпреки това, тъй като почти всички участници в нашето изследване имат висше образование, няма да можем да използваме образованието на респондентите като диференциращ фактор. Препоръчваме да се проведат допълнителни проучвания по тази въпрос.

T-тестове за независими извадки също бяха проведени (Таблица 10), за да се провери дали има статистически значими разлики в преобладаващото конструиране на Аза според настоящето местожителство на участниците в проучването. Нашата цел бе да установим дали респондентите, които живеят в Европа, имат по-високи стойности на независимо конструиране на Аза от тези, които живеят в страната си на произход. Не наблюдавахме статистически значими разлики по този параметър. Като се има предвид относително малката извадка на изследването, са необходими допълнителни проучвания, за да се проверят резултатите ни.

Таблица 10. Резултати от T-тестове за независими извадки за скалата Конструиране на Аза на Сингелис според настоящето местожителство (в страната на произход или в Европа)

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	T стойност	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Независимо конструиране на Аза</i>					
Местожителство в страната на произход	78.6000	9.13236	1.352	73	.181
Местожителство в Европа	72.7833	15.97571			

<i>Взаимозависимо конструиране на Аза</i>					
Местожителство в страната на произход	76.0667	10.71359			
Местожителство в Европа	68.7500	15.31325	1.743	73	.086

Използвахме корелацията на Пирсън (Таблица 11), за да проверим наличието на взаимовръзка между скалата за конструиране на Аза на Сингелис, от една страна, и скалите за семейни ценности, семейни роли, духовна трансцендентност, модерност и емоционално разстояние.

Таблица 11. Корелационни резултати (Pearson's r) по скалата Конструиране на Аза със скалите Семейни ценности, Духовна трансцендентност, Модерност и Емоционално разстояние

Скала 1	Скала 2	Корелация (Pearson's r)	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
Взаимозависимо конструиране на Аза	Йерархични роли родители	.489**	.000
Взаимозависимо конструиране на Аза	Взаимоотношения със семејството и рода	.710**	.000
Взаимозависимо конструиране на Аза	Духовна трансцендентност	.639**	.000
Взаимозависимо конструиране на Аза	Емоционално разстояние	.235*	.043
Взаимозависимо конструиране на Аза	Модерност	.509**	.000
Независимо конструиране на Аза	Йерархични роли родители	.405**	.000
Независимо конструиране на Аза	Взаимоотношения със семејството и рода	.670**	.000

Независимо конструиране на Аза	Духовна трансцендентност	.427**	.000
Независимо конструиране на Аза	Емоционално разстояние	.203	.088
Независимо конструиране на Аза	Модерност	.623**	.000

Получихме много силна статистически значима взаимовръзка между подskalите за взаимозависимото конструиране на Аза и взаимоотношенията със семейството и рода. По-слаба, но все пак статистически значима беше връзката между подskalите взаимозависимо конструиране на Аза и традиционната ценност йерархични роли на родителите.

Всички семейни роли, с изключение на инструменталната финансова роля на съпругата, показват статистически значими корелации с подskalата взаимозависимо конструиране на Аза. Най-силни корелации имат експресивната роля (за майката и съпругата), както и инструменталната родителска роля (за майката и съпругата).

Също така, корелирахме подskalата за взаимозависимо конструиране на Аза със skalите за емоционално разстояние със семейството, модерност, духовна трансцендентност и близост и контакти със семейството. Много силни статистически значими корелации бяха получени със skalата за духовната трансцендентност (.639 **), както се очакваше, и, изненадващо, със skalата модерност (.509 **). По-слаба, но статистически значима бе корелацията със skalата за емоционално разстояние. Не бе установена статистически значима корелация със skalата за близост и контакти със семейството.

Освен това, корелирахме подskalата за независимо конструиране на Аза със skalата на семейните ценности и skalата на семейните роли, за да идентифицираме потенциалните взаимоотношения между тях. Получихме много силна статистически значима корелация между независимото конструиране на Аза и подskalата за взаимоотношенията със семейството и рода (таблица 11).

Всички семейни роли, с изключение на инструменталната родителска роля на бащата, показват статистически значими корелации с подskalата независимо конструиране на Аза. Най-силни корелации имат експресивната роля (за майката, съпругата и съпругът), инструменталната родителска роля (за съпругата и съпругът) и инструменталната финансова роля (за съпругата и съпругът).

В допълнение, корелирахме подskalата за независимо конструиране на Аза със skalите за емоционално разстояние, модерност, духовна трансцендентност и близост и

контакти (таблица 11). Много силни статистически значими корелации бяха получени със скалата модерност (.623 **) и съвсем неочаквано със скалата за духовна трансцендентност (.427 **). Не бе идентифицирана обаче статистически значима корелация със скалата за емоционално разстояние и скалата за близост и контакти.

Най-важната констатация по отношение на конструирането на Аза е статистически значимата разлика между стойностите по подскалите независимо и взаимозависимо конструиране на Аза, като средната стойност на независимото конструиране на Аза е почти с 3 пункта по-висока от тази на взаимозависимото конструиране. Това предполага, че независимото конструиране на Аза е доминиращо сред младите и образовани араби. Този резултат е много изненадващ и противоречи на голяма част от познатата литературата по въпроса.

От друга страна, тъй като средните стойности за двете подскали са сравнително високи и сравнително сходни, това може да означава наличието на двойствено конструиране на Аза, в която съществуват съвместно независимо и взаимозависимо конструиране на Аза.

Освен това открихме статистически значими различия в отговорите на участниците мъже и жени в изследването на двата типа конструиране на Аза. Респондентите от женски пол показаха по-високи стойности по тях: със средна стойност от 5 пункта по-висока от тази на респондентите от мъжки пол по подскалата независимо конструиране на Аза и със средна стойност от около 7,5 пункта по-висока от тази на респондентите от мъжки пол по подскалата взаимозависимо конструиране на Аза. Това е доста интересен резултат, който се нуждае от допълнителни проучвания, за да бъде проверен и обяснен.

От друга страна, не са наблюдавани статистически значими различия по отношение на семейното положение на респондентите, тяхното настоящо местожителство, родното им място и образованието на техните родители. Отново препоръчваме да се извършат допълнителни проучвания, за да се проверят тези констатации.

Резултатите ни показват, че независимото конструиране на Аза е силно свързано с тенденцията да се възприемат съвременните ценности на личната свобода и професионалната дейност за всички, включително за жените. Изненадващо обаче е, че същата тенденция към модерност се насърчава и от взаимозависимото конструиране на Аза.

Друг важен резултат от нашия анализ е, че духовната трансцендентност много силно и позитивно допринася както за взаимозависимото конструиране на Аза, така и за независимото конструиране на Аза. В същото време, обратно на очакванията, отношенията с ядреното и разширеното семейство по отношение на емоционалната близост, близостта на местоживеене и честотата на срещите и комуникацията не са свързани с вида конструиране на Аза.

Според нашата извадка, младите, добре образовани араби, са много самостоятелни и независими. В същото време Азът има силна тенденция към взаимозависимост и към формиране на хармонични и близки отношения с голям брой хора, особено в семейния кръг. Семейните роли са взети много сериозно и осигуряват източник на удовлетворение, подхранващ както независимите, така и взаимозависимите тенденции на Аза.

Все пак, имайки предвид относително малкия размер на извадката на настоящото изследване, ние отново напомняме, че са необходими допълнителни проучвания, за да се проверят резултатите ни.

Духовна трансцендентност

Духовната трансцендентност е термин, използван за изучаване на нивото на религиозност и тенденцията за изживяване на религиозни емоции с ценностно натоварени емоционално наситени състояния, както и за прилагане на религиозните ценности в ежедневието. Изследвахме нивото на духовна трансцендентност с оглед на демографските фактори: пол, настоящо местожителство и равнището на образование на родителите на респондента (таблица 12).

Таблица 12. Резултати от Т-тестове за независими извадки за скалата Духовна трансцендентност според пола, настоящето местожителство (в страната на произход или в Европа) и равнището на образование на родителите на респондентите

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	T стойност	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Пол</i>					
Мъже	21.9344	8.72901	-2.694	100	.008
Жени	26.2439	6.52603			
<i>Настоящо местожителство</i>					
Местожителство в страната на произход	27.6316	3.02233	2.905	79	.005
Местожителство в Европа	21.6774	8.74179			
<i>Настоящо местожителство</i>					

Местожителство в страната на произход	27.6316	3.02233			
Местожителство в чужбина	22.5316	8.78932	2.486	96	.015
<i>Образование на родителите на респондента</i>					
<12 години образование	22.9167	8.52014			
>12 години образование	23.1538	8.91049	-.118	73	.907

T-тестове за независими извадки бяха извършени, за да се идентифицират потенциалните различия между половете по отношение на духовната трансцендентност. Открихме статистически значима разлика между нивата на духовна трансцендентност (т.е. религиозността) на мъжете и жените, при което жените отчитат по-високи стойности по скалата: средната им стойност е 26,2 в сравнение със средна стойност 21,9 за мъжете. Това би могло да означава, че младите жени в Близкия Изток и Северна Африка са по-религиозни от младите мъже в региона.

Използвахме също T-тестове за независими извадки, за да се проверим дали има статистически значими разлики в религиозността според настоящето местожителство на участниците в проучването (таблица 12). Целта ни беше да видим дали респондентите, които живеят в чужбина или по-специално в Европа, имат различни нива на духовна трансцендентност, отколкото тези, които живеят в страната си на произход. В действителност можем да определим статистически значими разлики и в двата случая. Участниците в проучването, живеещи в страната си на произход, отбелязаха по-високи нива на религиозност с около 6 пункта отколкото респондентите, живеещи в Европа и с около 5 пункта по-високи нива от респондентите, живеещи в чужбина. Този резултат би могъл да доведе до заключението, че младите араби, живеещи в страната си на произход, са склонни да бъдат по-религиозни, отколкото техните връстници, живеещи в чужбина/в Европа.

Независимо от това, като се има предвид относително малката извадка от изследването и отчетените неудовлетворителни резултати от извършените тестове на Levene, е препоръчително да се направят допълнителни проучвания, за да се проверят двата резултата.

Накрая, с T-тестове за независими извадки искахме да проверим дали респондентите, произлизащи от по-добре образовани семейства, показват различни нива на духовна трансцендентност, отколкото техните връстници, произлизащи от по-малко образовани семейства. Нашата хипотеза бе, че образованието може да повлияе

на родителския стил и вид на ценностите, предавани на следващото поколение, което на свой ред би могло да повлияе на нивото на религиозност. Не установихме обаче статистически значими различия по религиозност по отношение на образованието на родителите.

Таблица 13. Резултати от дисперсионния анализ за свързани извадки (one-way ANOVA) за скалата Духовна трансцендентност според семейния статус на респондента и родното му място

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	F	Степени на свобода	Статистическа значимост
<i>Семеен статус</i>					
Несемеен и живеещ сам	21.0238	9.62337	4.779	2	.011
Несемеен и живеещ с родителите си	28.3571	3.41055			
Семеен	24.3947	7.23557			
<i>Родно място</i>					
Село	21.9615	9.03540	.631	2	.534
Малък/голям град	24.2340	7.96791			
Столица	23.5417	8.07023			

Дисперсионен анализ за свързани извадки е направен, за да се определи дали респондентите с различно семейно положение имат различни резултати по скалата на духовната трансцендентност (виж таблица 13 по-горе). Установихме статистически значима разлика между отговорите на респондентите, които са несемейни и живеят сами, в сравнение с тези, които са несемейни и живеят с родителите си. Втората група отбеляза по-висок резултат (със средна стойност 28,36) в сравнение с първата група (със средната стойност 21,02). Тази статистически значима разлика от 7 пункта може да подсказва, че младите араби, които все още живеят с родителите си, са склонни да бъдат по-религиозни, отколкото техните връстници, които са несемейни и живеят сами. Този резултат не е изненадващ, имайки предвид важната роля на семейството за запазването на традициите и религиозните ценности. Необходими са обаче допълнителни проучвания, за да се потвърдят тези констатации.

Направихме и дисперсионен анализ за свързани извадки по отношение на родното място на респондентите. Участниците в настоящото изследване, идващи от село, град и столица, не показват различна степен на религиозност.

Таблица 14. Корелационни резултати (Pearson's r) за скалата Духовна трансцендентност със скалата Семейни ценности

Скала 1	Скала 2	Корелация (Pearson's r)	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
Духовна трансцендентност	Йерархични роли родители	.456**	.000
Духовна трансцендентност	Взаимоотношения със семейството и рода	.468**	.000

И не на последно място, религиозността и духовната трансцендентност показват силни връзки с приемането на традиционните йерархични роли на родителите и задължението да се поддържат близки взаимоотношения с ядреното и разширено семейство (таблица 14).

Най-голямата статистически значима разлика, наблюдавана по показателя Духовна трансцендентност, е по отношение на семейното положение на респондентите, където участниците в изследването, които са несемейни и живеят заедно със своите родители, отбелязват 7 точки по-висок резултат, отколкото участниците, които живеят сами. Този резултат може да бъде разглеждан като доказателство за важната роля на семейството в запазването на традициите и ценностите.

Друга важна находка е идентифицирането на статистически значима разлика в отговорите по скалата според настоящата държава на пребиваване на участниците в проучването. Респондентите, които живеят в страната си на произход, са с по-висока религиозност, отколкото респондентите, живеещи в чужбина или по-специално в Европа, като разликата между групите е около 5 пункта в първия случай и около 6 пункта във втория случай. Тези резултати показват, че респондентите, живеещи в чужбина/в Европа, са склонни да бъдат по-малко религиозни. Този резултат не е изненадващ, като се има предвид, че живеенето в чужбина води до ежедневен контакт с различни начини на живот и ценности и че семейството е далеч и може да упражнява по-малко контрол върху членовете си, за да ги накара да се съобразят с традицията. Необходими са обаче допълнителни проучвания, за да се провери дали настоящото местожителство е определящ фактор в нивото на религиозност на младите араби.

Освен това наблюдаваме статистически значима разлика в отговорите на респондентите от мъжки и женски пол по скалата на духовната трансцендентност, като респондентите от женски пол отбелязват по-високи резултати (средно 26,2 за жените, средно 21,9 за мъжете). Този резултат може да подсказва, че младите и образовани

арабски жени са по-религиозни от младите и образовани арабски мъже. Отново са необходими допълнителни проучвания, за да се провери тази констатация.

И накрая, не се наблюдава статистически значима разлика в духовната трансцендентност по отношение на равнището на образование на родителите на респондентите. Следователно образованието на родителите не изглежда да оказва влияние върху степента на религиозност на техните деца. Подобни резултати получихме по отношение на родното място на участниците в нашето проучване. Това дали са родени и израстнали в село, град или столица, не изглежда да е свързано с тяхната степен на религиозност. Този резултат предполага, че няма дихотомия столица-провинция по отношение на духовната трансцендентност.

Тенденция към модерност

В тази част изследваме ефекта от глобализацията върху младите високообразовани араби, като предполагаме, че някои практики и ценности, характерни за съвременните западните общества, могат да бъдат достатъчно атрактивни за тях, за да ги приемат за свои собствени. Примери за това са следните принципи: младите хора следва да се опознаят добре преди брака, по-голямата независимост на жените, включително възможността да живеят сами без да са омъжени, да се издържат сами, равенството на мъжете и жените в семейството и т.н. Интересуваме се от нивото на тенденцията към модерност на различните групи млади араби с оглед на демографски критерии като пол, настоящо местожителство, родно място, семейно положение. За да проверим дали има разлики, използвахме Т-тестове за независими извадки и дисперсионен анализ за свързани извадки. Резултатите са представени в таблици 15 и 16.

Таблица 15. Резултати от Т-тестове за независими извадки за скалата Модерност според пола, настоящето местожителство (в страната на произход или в Европа) и равнището на образование на родителите на респондентите

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	Т стойност	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Пол</i>					
Мъже	50.4068	15.53652	-2.053	98	.043
Жени	55.8293	7.97152			

<i>Настоящо местожителство</i>					
Местожителство в страната на произход	51.2941	12.85868			
Местожителство в Европа	53.0323	12.90186	-.492	77	.624
<i>Образование на родителите на респондента</i>					
<12 години образование	49.6571	16.47269			
>12 години образование	55.5000	9.72625	-1.826	69	.072

T-тестове за независими извадки бяха извършени, за да се идентифицират потенциалните различия между половете по скалата модерност. Установихме статистически значима разлика в отговорите на мъжете и жените, като жените отбелязаха по-високи резултати: средната им стойност беше с 5.4 пункта по-висока от тази на анкетираните мъже. Това би могло да означава, че младите и образовани арабски жени са склонни да се придържат повече към съвременните ценности, отколкото младите и образовани арабски мъже. Независимо от това, като се има предвид относително малката извадка, която се изследва, препоръчително е да се направят допълнителни проучвания, за да се потвърди тази констатация.

Проведохме също T-тестове за независими извадки, за да проверим дали има статистически значими разлики в модерността според настоящето местожителство на участниците в проучването. Нашата хипотеза бе, че респондентите, които живеят в Европа, може би ще имат по-висок резултат по модерност от тези, които живеят в страната си на произход, тъй като са изложени на влиянието на различни модели на семейни ценности и взаимоотношения. Противно на очакванията ни, не бяха установени статистически значими разлики.

Дисперсионен анализ за свързани извадки бе извършен, за да се определи дали респондентите с различно семейно положение имат различни резултати по скалата модерност (виж таблицата по-долу). Установихме статистически значима разлика между отговорите на респондентите, които са несемейни и живеят с родителите си, в сравнение с тези, които са семейни. Първата група отбеляза по-висок резултат със средна стойност 59.38 в сравнение със средна стойност 47.84 за първата група. Тази статистически значима разлика от 11,5 точки може да означава, че несемейните млади хора, които все още живеят с родителите си, са склонни да се придържат повече към съвременните ценности, отколкото техните семейни връстници. Този резултат

предполага, че след като основат свое семейство, младите и образовани араби имат склонност да приемат по-консервативни семейни ценности и да възпроизвеждат по-традиционни семейни модели. Необходими са обаче допълнителни проучвания, за да се провери тази констатация.

И накрая, чрез Т-тестове за независими извадки искахме да проверим дали респондентите, произлизащи от по-добре образовани семейства, показват различна степен на модерност, отколкото техните връстници, произлизащи от по-малко образовани семейства. Очаквахме, че образованието може да повлияе на родителския стил и ценностите, предавани на следващото поколение, което от своя страна може да повлияе на степента на модерност. Не установихме статистически значими различия в тенденцията към модерност по отношение на образованието на родителите.

Би било интересно да се сравнят отговорите по скалата модерност на лица с различно равнище на образование (университетско образование, средно образование, начално образование). Въпреки това, тъй като преобладаващата част от участниците в нашето изследване имат висше образование, няма да можем да използваме образованието на респондентите като диференциращ фактор. Препоръчваме да се проведат допълнителни проучвания по тази скала.

Таблица 16. Резултати от дисперсионния анализ за свързани извадки (one-way ANOVA) за скалата Модерност според семейния статус на респондента и родното му място

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	F	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Семеен статус</i>					
Несемеен и живеещ сам	54.0732	14.14283			
Несемеен и живеещ с родителите си	59.3846	6.44901	4.437	2	.015
Семеен	47.8421	13.66496			
<i>Родно място</i>					
Село	53.0769	14.62032			
Малък/голям град	52.7556	12.99503	.184	2	.833
Столица	50.9130	13.80353			

И накрая, направихме дисперсионен анализ за свързани извадки по родното място на респондентите. Участниците в настоящото изследване, родени и израстнали в село, малък/голям град и столица, не показват различни нива на модерност. Този

резултат показва, че не се наблюдава дихотомия столица-провинция по отношение на приемането на модерните ценности. Припомняме, че подобен бе резултата по отношение на духовната трансцендентност.

Таблица 17. Корелационни резултати (Pearson's r) за скала Модерност със скала Семейни ценности

Скала 1	Скала 2	Корелация (Pearson's r)	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
Модерност	Йерархични роли родители	.287**	.004
Модерност	Взаимоотношения със семейството и рода	.690**	.000

От друга страна, скалите връзка със семейството и рода и модерност изглеждат много тясно свързани, което може да означава, че тенденцията към модерност не е в противоречие с уважението на традиционните семейни и роднински отношения. Изненадващо, резултатите показват, че модерността върви ръка за ръка с приемането на йерархичните роли на родителите във възприятието на нашите респонденти.

Не на последно място, нашите резултати показват, че духовната трансцендентност и тенденцията към модерност могат да съществуват съвместно, без да си противоречат или пречат.

Емоционално разстояние към семейството и рода

Добре известно за арабското общество е, че емоционалното разстояние към майката и към бащата е различно и същото важи и за различните членове на семейството по мъжка или женска линия. В нашето изследване проверяваме тези предположения. В таблица 18 представяме резултатите от Т-тестове за свързани извадки за емоционално разстояние към различни членове на семейството.

Таблица 18 – Резултати от Т-тестове за свързани извадки за Емоционално разстояние към различни членове на семейството

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	T стойност	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
Към ядреното семейство	27.7500	7.07937			
Към разширеното семейство	19.2143	7.10349	12.232	83	.000
Към семейството на чичото (на брата на бащата)	3.4112	1.64806			
Към семейството на вуйчото (брата на майката)	3.7477	1.73800	-2.416	106	.017
Към семейството на сестрата на бащата	3.5660	1.65051			
Към семейството на сестрата на майката	3.8113	1.69657	-1.531	105	.129
Към семейството на чичото (на брата на бащата)	3.4167	1.64132			
Към семейството на сестрата на бащата	3.5556	1.68403	-.996	107	.322
Към семейството на чичото (на брата на бащата)	3.4393	1.63209			
Към семейството на сестрата на майката	3.8131	1.68865	-2.586	106	.011
Към семейството на вуйчото (брата на майката)	3.7429	1.74878			
Към семейството на сестрата на майката	3.8095	1.70460	-.596	104	.552
Към майката	5.8519	1.71205			
Към бащата	5.0463	1.81058	5.043	107	.000
Към брата	5.3333	1.57143			
Към сестрата	5.4848	1.45941	-1.241	98	.218

Към майката	5.8485	1.76914			
Към съпруга/съпругата/ годеника/годеницата	5.6667	2.02031	1.061	98	.291
Към бащата	5.1224	1.81213			
Към съпруга/съпругата/ годеника/годеницата	5.6633	2.03041	-2.560	97	.012

Нашето изследване на емоционалното разстояние към различни членове на семейството разкри някои интересни статистически значими разлики по отношение на усещането за близост по отношение на членовете на ядреното и разширеното семейството. Всъщност има статистически значима разлика между емоционалната близост с ядреното семейство и разширеното семейство, като средната стойност е с 8 пункта по-висока за първата група. Този резултат не е изненадващ, тъй като чувството за по-голяма близост към ядреното семейство, отколкото към разширеното семейство, не се ограничава до арабския свят.

Интересен резултат обаче е статистически значимата разлика между емоционалното разстояние към майката и бащата. Респондентите се чувстват по-близки до майките си, отколкото до бащите си, което се отразява в средна стойност с 0,8 пункта по-висока за първата група. Ето защо можем да потвърдим наблюденията от литературата за семейните отношения в Близкия Изток и Северна Африка. Друг интересен резултат е статистически значимата разлика между резултатите за емоционалната близост към бащата и съпруга/съпругата/годеника/годеницата. Средната стойност за бащата е 5,12 в сравнение със средна стойност от 5,66 за съпруга/съпругата/годеника/годеницата.

Последните два резултата биха могли да означават, че младите араби се чувстват по-близки до майките си и до своите съпруги/съпрузи, отколкото до бащите си. По този начин бащата остава фигура на уважение и подчинение (както е описано в семейната литература), но дори и днес той е считан много по-малко за източник на разбиране и емоционална подкрепа (което е традиционно запазената роля за майката в семейството).

Освен това, нашите резултати потвърдиха хипотезата, че има разлика в емоционалната близост на арабите до техните чичовци и лели по бащина и майчина линия. Така, например, идентифицирахме статистически значима разлика между емоционалното разстояние към семейството на брата на бащата в сравнение с това на брата на майката, както и на семейството на брата на бащата в сравнение със семейството на сестрата на майката. Според нашите резултати, младите араби се

чувстват емоционално по-близки до семействата на техните чичовци и лели по майчина линия в сравнение с тези по бащина линия.

От друга страна, не се наблюдава статистически значима разлика в емоционалната близост към братята и сестрите, както и спрямо майката в сравнение със съпруга/съпругата/годеника/годеницата.

Извършихме Т-тестове за независими извадки, за да проверим дали има статистически значими разлики в емоционалното разстояние към членовете на ядреното и разширеното семейство по отношение на пола, настоящото местожителство на респондентите, както и равнището на образование на техните родители. Няма установени статистически значими разлики по тези три критерия (Таблица 19).

Таблица 19. Резултати от Т-тестове за независими извадки за скалата Емоционално разстояние според пола, настоящето местожителство (в страната на произход или в Европа) и равнището на образование на родителите на респондентите

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	T стойност	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Пол</i>					
Мъже	46.0769	13.35319	-.817	82	.416
Жени	48.4063	11.49996			
<i>Настоящо местожителство</i>					
Местожителство в страната на произход	45.5556	14.01773	-.587	69	.559
Местожителство в Европа	47.6038	12.34806			
<i>Образование на родителите на респондента</i>					
<12 години образование	45.1515	12.86012	-1.588	65	.117
>12 години образование	49.7647	10.86015			

Освен това бе проведен дисперсионен анализ за свързани извадки, за да се провери дали има различия в отговорите на респондентите в зависимост от семейното

им положение и родното им място. Не бе наблюдавана статистическа значима разлика по тези два критерия (Таблица 20).

Таблица 20. Резултати от дисперсионния анализ за свързани извадки (one-way ANOVA) за скала Емоционално разстояние според семейния статус на респондента и родното му място

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	F	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Семеен статус</i>					
Несемеен и живеещ сам	49.6286	11.93385	1.223	2	.300
Несемеен и живеещ с родителите си	45.4167	11.61080			
Семеен	45.0882	13.79584			
<i>Родно място</i>					
Село	49.2609	10.24348	1.623	2	.204
Малък/голям град	44.4872	13.94891			
Столица	49.6667	12.07615			

Получихме интересни резултати за емоционалното разстояние към членовете на ядреното и разширено семейство. Фактът, че не наблюдавахме статистически значима разлика между отговорите на жените и мъжете в изследването, може да подсказва, че те се чувстват еднакво близки до семействата си. Освен това респондентите, живеещи в Европа, и живеещите в страната си на произход не оценяват по различен начин емоционалното си разстояние към ядреното и разширено семейство, което би могло да означава, че респондентите, живеещи в чужбина, намират начин да запазят емоционалната си близост с членовете на своите семейства, които се намират далеч. Равнището на образование на родителите на респондентите и вида родно място не изглежда да са свързани със степента на емоционална близост към членовете на семейството.

Географско разстояние и контакти със семейството и рода

Последната част от анализа ни се отнася до социалните мрежи и се фокусира върху критериите за семейни мрежи, като например географската близост, честотата на срещите и честотата на комуникациите с ядреното и разширеното семейство. Описание на отговорите за скалата близост и контакти е дадено в таблица 21.

Таблица 21 – Описание на отговорите по скалата Близост и контакти

Близост на местоживеене	Далеч	В същия град	В същия квартал	В съседство	В същата къща	Без отговор
Баща/майка	23	9	4	10	63	11
Дядо/баба	44	21	7	22	9	17
Брат/сестра, живеещи наблизо	24	20	12	14	36	14
Чичо/леля, живеещи наблизо	41	33	12	13	6	15

Честота на срещите	Рядко	Веднъж или два пъти годишно	Веднъж месечно	На всеки две седмици	Веднъж или два пъти седмично	Всеки- дневно	Без отговор
Баща/майка	7	4	11	8	17	60	13
Дядо/баба	26	14	16	17	13	17	17
Брат/сестра, живеещи наблизо	9	11	11	14	25	35	15
Чичо/леля, живеещи наблизо	21	21	23	24	11	5	15

Комуникационна честота	Рядко	Веднъж или два пъти годишно	Веднъж месечно	На всеки две седмици	Веднъж или два пъти седмично	Всеки-дневно	Без отговор
Баща/майка	3	2	9	8	20	68	10
Дядо/баба	2	7	14	10	32	45	10
Брат/сестра, живеещи наблизо	29	14	15	14	19	15	14
Чичо/леля, живеещи наблизо	22	29	20	19	11	7	12

Сравнихме близостта на местоживеенето, честотата на срещите и комуникационната честота с различните членове на ядреното и разширеното семейство. Както очаквахме, нашите респонденти са склонни да живеят с или близо до членовете на своето ядрено семейство и малко по-далеч от близките си роднини.

Освен това честотата на срещите и комуникационната честота с ядреното семейство е много висока: голяма част от участниците в проучването, които са отговорили на въпроса, се срещат (72%) или комуникират (80%) най-малко веднъж седмично с родителите си. Малко повече от половината се срещат поне веднъж седмично със своите братя и сестри и една трета комуникира най-малко веднъж седмично с тях.

Освен това мнозинството от анкетираните (70%) комуникират ежедневно или поне веднъж седмично със своите баби и дядовци, въпреки че ги виждат много по-рядко - 54% от респондентите ги виждат веднъж месечно или по-рядко. Накрая, 71% от анкетираните комуникират със своите чичовци и лели веднъж месечно или по-рядко и 62% се срещат с тях веднъж месечно или по-рядко.

Извършихме Т-тестове за независими извадки, за да проверим дали полът е свързан с разлики в близостта на местоживеене, честотата на срещите и комуникационната честота. Няма статистически значими разлики в отговорите на анкетираните мъже и жени (таблица 22).

Таблица 22. Резултати от Т-тестове за независими извадки за скала Близост и контакти рода според пола

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	Т стойност	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Близост на местоживееене</i>	12.6250	5.20531	-.223	101	.824
Мъже	12.8718	5.81821			
Жени					
<i>Честота на срещите</i>					
Мъже	15.6563	4.74509	.462	99	.645
Жени	15.1892	5.22903			
<i>Комуникационна честота</i>					
Мъже	15.9394	4.41981	-.541	103	.590
Жени	16.4103	4.10851			

Освен това сравнихме резултатите на респондентите по скалата за близост и контакти от гледна точка на равнището на образование на техните родители (виж таблица 23 по-долу). Не открихме статистически значими разлики по този критерий.

Таблица 23. Резултати от Т-тестове за независими извадки за скала Близост и контакти според равнището на образование на родителите на респондентите

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	Т стойност	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Близост на местоживееене</i>					
<12 години образование	12.3810	4.43353	-.237	78	.813
>12 години образование	12.6579	5.96057			
<i>Честота на срещите</i>					
<12 години образование	15.2000	4.13986	-.642	75	.523
>12 години образование	15.9189	5.62918			

<i>Комуникационна честота</i>					
<i><12 години образование</i>	15.1429	3.85450	-1.562	80	.122
<i>>12 години образование</i>	16.6000	4.57866			

След това извършихме дисперсионен анализ за свързани извадки, за да се определим дали има различия по отношение на близостта на местоживеене, честотата на срещите и комуникационната честота според семейния статус на респондентите (виж таблица 24 по-долу). Установихме статистически значима разлика в честотата на комуникация между респондентите, които са несемейни и живеят сами, и техните връстници, които са семейни. Разликата от 2.5 пункта може да бъде интерпретирана в смисъл, че респондентите, които са несемейни и живеят сами, са склонни да общуват по-често с родителите, братята и сестрите си, както и с близките си роднини.

Таблица 24. Резултати от дисперсионния анализ за свързани извадки (one-way ANOVA) за скалата Близост и контакти според семейния статус на респондента

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	F	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Близост на местоживеене</i>					
Несемеен и живеещ сам	12.9024	5.20483			
Несемеен и живеещ с родителите си	14.1111	3.98363	1.420	2	.247
Семеен	11.7250	5.52378			
<i>Честота на срещите</i>					
Несемеен и живеещ сам	16.0500	5.10379			
Несемеен и живеещ с родителите си	16.8235	4.01926	1.562	2	.215
Семеен	14.6250	4.74848			

<i>Комуникационна честота</i>					
Несемеен и живеещ сам	17.4762	3.80140			
Несемеен и живеещ с родителите си	15.7778	3.78162	4.061	2	.020
Семеен	15.0000	4.33927			

Не бе установена статистически значима разлика в отговорите на респондентите, родени и отраснали в село, малък/голям град и столица, което може да означава, че нивото на близост и контакти със семейството и близките роднини не зависи от вида и размера на родното място (таблица 25).

Таблица 25. Резултати от дисперсионния анализ за свързани извадки (one-way ANOVA) за скалата Близост и контакти според родното място на респондента

Скала	Средна стойност	Стандартно отклонение	F	Степени на свобода	Статистическа значимост (Sig. 2-tailed)
<i>Близост на местоживееене</i>					
Село	13.9286	4.06365			
Малък/голям град	11.4468	5.14067	2.469	2	.090
Столица	13.6429	6.64560			
<i>Честота на срещите</i>					
Село	17.2692	3.34135			
Малък/голям град	14.5532	4.78134	2.695	2	.073
Столица	15.3929	5.83945			
<i>Комуникационна честота</i>					
Село	16.6429	3.65366			
Малък/голям град	15.7000	4.30116	.489	2	.614
Столица	16.3571	4.83976			

Единствената статистически значима разлика по скалата за географска близост и контакти със семейството и рода е по отношение на семейното положение на респондентите. Разликата от 2.5 пункта в средните стойности предполага, че респондентите, които са несемейни и живеят сами, са склонни да общуват по-често с родителите си, братята и сестрите си, както и с близките си роднини.

Освен това наблюдавахме висока честота на срещите и на комуникацията с родителите, което би могло да бъде повлияно и от близостта на местоживеенето. Що се отнася до братята и сестрите, преобладава прекият контакт, вероятно също поради близостта на местоживеенето. Контактът с бабите и дядовците обаче е много по-косвен - комуникацията е много по-честа, а директните срещи - много по-редки. И накрая, мнозинството от респондентите не комуникират редовно с чичовците и лелите си.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В това изследване показахме, че има няколко възможни нови тенденции, които се различават съвсем ясно от възприятията за арабите, установени от предишни изследвания.

Чрез проведеното емпирично изследване, по отношение на семейните ценности, роли и взаимоотношения със семейството и рода установихме силно влияние на традицията, съчетано с тенденция за възприемане на по-модерни позиции по някои въпроси. Например, за мнозинството от нашите респонденти бащата остава безусловната глава на семейството и е изцяло отговорен за неговото препитание. Освен това, децата следва да се подчиняват на своите родители. От друга страна, обаче, нашите респонденти не са съгласни с твърденията, че мястото на майката е у дома и че тя следва да играе ролята на посредник между бащата и децата.

В допълнение, сравнението на отговорите на две поколения по скалата семейни роли показва, че има значителни промени между техните нагласи по някои въпроси. Така например, в днешно време се очаква мъжете да оказват повече емоционална подкрепа на своето семейство, да го предпазват и да допринасят за запазване на семейните отношения в еднаква степен със своите съпруги. В допълнение, мъжете са много по-активни в отглеждането на своите деца.

Други основни семейни ценности, обаче, остават непроменени. Въпреки нарастнала им финансова отговорност към семейството, арабските жени запазват основната отговорност за отглеждането на децата и осигуряването на емоционална подкрепа и сплотеност на семейството. И накрая, не е установена промяна по отношение на финансовата роля на мъжа в семейството. Въпреки че е прието (и дори се очаква) съпругата да допринася финансово в семейството, основният източник на препитание остава нейният съпруг.

От друга страна, скалите връзка със семейството и рода и модерност изглеждат много тясно свързани, което може да означава, че тенденцията към модерност не е в противоречие с уважението на традиционните семейни и роднински отношения. Изненадващо, резултатите показват, че модерността върви ръка за ръка с приемането на йерархичните роли на родителите във възприятието на нашите респонденти.

Нашите данни по отношението на конструирането на Аза обрисуват младите и добре образовани араби като много самостоятелни и независими, като в същото време те имат силна тенденция към взаимозависимост и към формиране на хармонични и близки отношения със семейния кръг.

Не на последно място, нашите резултати също показват, че духовната трансцендентност и тенденцията към модерност могат да съществуват съвместно, без да си пречат.

ПРИНОСНИ МОМЕНТИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Много малко са проведените психологически изследвания върху семейството в Близкия Изток и Северна Африка, а по-голямата част от тях са съсредоточени само върху една държава или специфична популация от нея и не позволяват извеждане на общи тенденции на регионално равнище върху семейните роли, взаимоотношения и ценности и още по-малко отчитане на настъпилите промени през последните няколко десетилетия. От друга страна, голяма част от изследванията на арабските автори остават непереведени и непознати за западната психологическа мисъл, което представлява допълнителна трудност в опознаването на региона от психологическа перспектива. В тази светлина, основният принос на дисертационното изследване се състои в това, че допринася за разбирането на семейните роли, взаимоотношения и ценностни нагласи в семейството в региона на Близкия Изток и Северна Африка, както и представя данни за основни промени през едно поколение сред специфична и много малко изследвана демографска група – на младите и високо образовани хора от региона.

От нашата извадка изглежда, че въпреки важната роля, която традицията продължава да играе в региона, в съзнанието на младите образовани араби в страните от Близкия Изток и Северна Африка има силни тенденции към модерност. Те се отнасят до разбирането на семейните роли, което се премества в посока на по-голяма равнопоставеност на съпрузите. От жените се очаква да допринасят повече към финансовата стабилност на семейството, а от мъжете – да оказват по-силна емоционална подкрепа на съпругата и децата, както и да участват по-активно в грижите за децата.

Установени бяха промени в редица семейни ценности, като например отхвърляне на идеята, че мястото на майката е въщи и че тя трябва да играе ролята на посредник

между бащата и децата, но също така запазване на основните ценности като водещата роля на мъжа и подчинението на децата на родителите.

Особено ценна бе възможността да се изследва конструирането на Аза, също тематика, по която има изключително малко налични изследвания и по която не са познати изследвания, диференциращи отговорите според различни демографски критерии (пол, настоящо местожителство, семейно положение, образователно равнище на родителите и т.н.), както и според фактори като степента на религиозност и модерност. Особено интересни са получените данни по отношение на конструирането на Аза, които показват доминиране на независимото над взаимозависимото конструиране на Аза в изследваната извадка, като това се отнася с особена сила за жените. Заедно с това, и двата вида конструиране на Аза са високо, силно и положително свързани със семейните роли и семейните ценности, както и с религиозните ценности. Тази част от населението може да бъде добър пример за дву-културен Аз (bicultural self), който е в състояние да приеме съвременните ценности и практики, като същевременно продължи да следва традиционните.

Друг важен принос на предложения труд е във връзка с използваните скали. Тествахме приложимостта на Скалата за семейните роли, Скала за семейните ценности, Скала за конструиране на Аза, Скала за духовна трансцендентност, както и на Въпросник за емоционално разстояние за провеждане на изследвания върху млади високообразовани лица от различни арабски страни. Проверихме приложимостта и психометричните свойства и на Скалата модерност, която бе разработена за настоящото изследване от И. Зиновиева.

ПУБЛИКАЦИИ

По темата на дисертационния труд:

На английски език:

1. **Angelova, L., Zinovieva, I. (2017).** Intergenerational changes in family roles in Middle East and North Africa countries: Perceptions of young educated Arab people. *Psychological Research, Volume 20, Number 3, 2017, 399-410.*
2. **Angelova, L., Zinovieva, I.(2017).** Family and kin relations as viewed by young and highly educated in MENA countries (2017). В:Зиновиева, И., Карабельова, С., Миланов, М. (ред.) „Предизвикателства и перспективи пред съвременната психология“ - Сборник с доклади от международна научна конференция, София, България, 2-3 юни 2017 г.,394-403.

На български език:

3. **Зиновиева, И., Е.Паунова-Маркова и Л.Ангелова (2016).** Концепции за успех и щастие в различните култури - *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Книга Психология, том 106, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, стр.217-230.*

Други публикации:

4. **Зиновиева, И., Ангелова, Л. и Кабаджова, Г. (2015).** Перцепции за лидерството по време на икономическа криза.– В: Илиева, С. (ред.) *Лидерство и организационно развитие*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, стр. 73-80.